

Rasprava

T. Jantol: *Često u seminarima diskutiramo o Vašoj knjizi »Teorija komunikativnog djelovanja«, ali studenti se uvijek iznova pitaju tko je subjekt komunikativnog djelovanja.*

J. Habermas: Mjesto komunikativnoga djelovanja jest svakodnevna praksa i toliko smo svi mi subjekti komunikativnoga djelovanja usmjerenoga na sporazumijevanje. Ali, predmet kritičke analize jesu oblici postvarivanja te komunikativne svakodnevne prakse. Mislim i nadalje kao Marx da su imperativi ekonomskoga sistema — a u današnjim uvjetima to su, naravno, i imperativi sistema upravljanja — oni koji zahvaćaju u procese svijeta života, koji svoje vlastite funkcije uopće ne mogu ispuniti ako se komunikativno djelovanje nadomješta moću i novcem. To se može ilustrirati saobraćanjem unutar obitelji gdje očito postoje granice monetarizacije odnosa između roditelja i djece ili primjerom škola i sveučilišta gdje se, zapravo, pedagoškim procesom također ne može upravljati administrativnim mjerama. Naravno, moguće je da se iza Vašeg pitanja krije još neko pitanje. U tome bih Vas slučaju pozvao da i to posebno navedete. Da li je to pitanje revolucionarnog subjekta?

B. Brujić: *Smatram da se na pitanje kolege Jantola nadovezuje pitanje o svijetu života koji ste spomenuli. Naime, ne radi li se u tome subjektivitetu međusobnoga komunikativnog djelovanja o tome da svijet života ostaje zatmljen tim oblicima organizacije komunikativnog djelovanja, da u njima ne dolazi do izražaja. Molim Vas da to objasnite iz konteksta cijeloga izlaganja.*

J. Habermas: Mislim da na Vaše pitanje nisu potrebni vrlo originalni odgovori. Smatram da, svakako u Evropi, imamo iste institucije, a te su institucije u okviru filozofske tradicije uvijek iznova interpretirane i eksplicirane. Zapravo, mi znamo kako bismo željeli živjeti. Željeli bismo da su životni odnosi takvi da se možemo slobodno kretati, da nam se dopušta da se međusobno priznajemo kao odgovorni subjekti i da imamo prostor za zadovoljavanje svojih najvlastitijih potreba. Tu nema nikakvih tajni. Analiziram ono o čemu Vi pitate. Možda malo zaobilazno, analizom komunikativnoga djelovanja. Na tome se putu može vidjeti da se u komunikativnoj svakodnevnoj praksi ne radi samo o pitanjima istine, nego i o pitanjima dobrog života, o pitanjima samozbiljenja i ako se to analizira malo apstraktno, na osnovi zahtjeva za priznanjem, onda imamo instrument da utvrdimo ono što se uvijek iznova utvrđuje od kraja 18. stoljeća, naime da se svakodnevna praksa na svojevrstan način pojednostranjuje. Pojednostranjenja, dakle samo natuknica kognitivnih i instrumentalnih orijentacija, raskidaju, tako reći, životne odnose tako da se ono što bismo intuitivno shvatili kao prirodnu ravnotežu — naime, ravnotežu između moralnoga, estetičkog i kognitivnoga — ne može uvijek iznova uspostavljati na samorazumljiv način. Svijet života — to je Husserlov pojam, moramo ga samo malo obrnuti kako bi se mogao sociološki bolje upotrijebiti; to je pokušao Alfred Schütz u »Socijalnoj fenomenologiji«, ali možda ni to nije dovoljno — za mene znači ukupnost svih privatnih i političkih područja djelovanja u kojima se naša djelovanja ne određuju ni novcem niti moći, nego gdje

svoje zajedničko djelovanje i življenje moramo, tako reći, ishoditi procesima sporazumijevanja. Ali, svijet života sastoji se u bitnome iz pozadinskih uvjerenja i iz intuitivnih kompetencija, iz kulturnih samorazumljivosti, koje se normalno uopće ne mogu tematizirati. To znači da su to, prije bi se reklo, naivna područja života. Ali, ako radimo u nekom pogonu, onda su čak i naivni i komunikativni odnosi u kojima smo tijekom dana s kolegama na poslu i s pretpostavljenima ograničeni time što se u slučaju spora može ići na sud. To znači, formalno organizirana područja života razlikuju se od neformalnih područja svijeta života i onda kada razlika nije aktualno osvijestena.

A. Pažanin: Teza o koncu radnog društva ili društva rada u profesora Habermasa poznata nam je još iz njegovih radova iz 1968. godine. Njegov članak o radu i interakciji zapravo je najavio kritički stav prema predominaciji rada u Marxa. To se može pratiti sve do njegovih posljednjih radova, jer se akcent pomiče s radnog društva na društvo komunikacije ili komunikativnu zajednicu. U tom smislu vidim kontinuitet koji je izražen i u ovom predavanju, jer se umjesto radnog društva naglašava politička kultura, a u nekim njegovim člancima može se naći i formulacija da je politička kultura važnija od političke ekonomije. Što znači politička kultura u profesora Habermasa? To bi bilo moje pitanje, koje je povezano kako s komunikativnom zajednicom, tako i s čitavom teorijom komunikativnog djelovanja; štoviše, to je povezano i s onim o čemu je profesor Habermas jučer govorio na Filozofskom fakultetu kada je govorio o moralitetu i običajnosti.

J. Habermas: Pitanje kolege Pažanina pomalo je teško. Prvo ću reći ono što ja ne želim. Ne mislim da bi se politička ekonomija ili, uopće, socijalno-znanstvena analiza države i ekonomije trebala povući pred filozofijom ili duhovnim znanostima. Moje današnje predavanje to pokazuje. Uopće ne sumnjam u determinantnu snagu koju i danas ima ekonomski i administrativni kompleks za naš ukupni život. Ali, već je u Marxa materijalizam značio da vladavina baze nad nadgradnjom nije konstantni ontologijski odnos, nego nešto što se praktično mora odstraniti. Naime, carstvo slobode treba da vlada nad carstvom nužnosti. Htio sam se samo obraniti od mogućeg nesporazuma da ovdje zastupam loši idealizam. A to niste ni Vi mislili. Ali, na drugoj strani, doista sam se od početka zanimao za strukturalne razlike između onoga što sam prije nazvao radom i interakcijom. To je značajno za teoriju spoznaje i teoriju djelovanja. Ali, iz toga ne proizlazi neposredno tvrdnja koja može imati samo empirijski karakter, naime ono što se danas, ponešto prebrzo, stavlja u promet pod natuknicom »kraj radnog društva. Pod tim pojmom misli se zapravo samo skup kontigentnih trendova. Centralno se misli da mnogi trendovi idu prema jednoj točki, naime da uglavnom tehnološki razvoj izaziva neskladan odnos između onoga što je društveno nužan rad i onoga što je raspoloživi rezervoar radne snage. Ako je jedno društvo ili ekonomija tako organizirana da je puna zaposlenost norma, onda se ne može riješiti problem kao što je masovna nezaposlenost. To znači, kada bi to bila osnovna činjenica, a to je empirijsko pitanje, tada je to točno u Vašem smislu historijski indikator da ni svoj privatni niti svoj politički život ne možemo više organizirati oko proizvodne sfere. Pitanje je i nadalje te sfere kao centra privatnoga i javnoga života. A drugo pitanje, koje je u društvu kao što je jugoslavensko osobito brizantno, jest da li je ideja radničkoga samoupravljanja zaista ključ za socijalistički preobražaj životnih odnosa,

ako se pod socijalizmom podrazumijeva prije ono što je Marx mislio, a ne ono što se danas pod tim podrazumijeva u Sovjetskom Savezu. I u tome sklopu dobivaju ideje, na koje Vi upućujete, stanoviti poticajni potencijal, naime da razmislimo da li inovativne pokretačke snage ipak nalaze svoje mjesto prije u političkoj kulturi, nego u vrlinama koje su pod pojmom radne discipline razvijene već tristo godina. S druge strane, bio bi to građanski idealizam kada bi se takvim razmišljanjima želio postići dojam kao da mi danas ne bismo rješavali probleme odjučer, a to su ekonomski problemi, osim toga, problemi izvanjskoga samopotvrđivanja, problemi naoružanja.

Ne bih trebao odgovarati toliko dugo, ali samo još jedna primjedba. Vi znate da je na mene utjecala Hannah Arendt, ali ja vjerujem da je i njezina verzija — u stvari, ponovno uspostavljanje grčke javnosti u današnjim uvjetima — ipak vrlo nerealna. Dakle, iako sam u stanovitom smislu neoaristotelovac, ipak sam naučio od Marxa kako se realitet modernoga društva ne može jednostavno svesti na socijalno.

Ā. Caratan: Imam dva pitanja. Prvo, Vi ste upravo objasnili da vidite dvije glavne političke tendencije koje imaju jasne socijalne programe u suvremenoj krizi na Zapadu. Prvi je program neoliberalizma, a drugi desnoga krila socijaldemokracije. Da li možete vidjeti neke izgleda za lijevo krilo radničkoga ili socijalističkoga pokreta — tu ne mislim na radikalnu ljevicu, nego naprosto na ljevicu. Da li taj dio radničkoga pokreta može razviti program koji može ujediniti dvije stvari: ekonomski razvitak i socijalnu pravdu? Drugo je pitanje: gdje vidite novu poziciju takvih zemalja kao što je, primjerice, Jugoslavija u suvremenoj krizi države blagostanja na Zapadu?

J. Habermas: Na drugo pitanje ne bih rado odgovorio, ne zato što bih imao nekih političkih zapreka, nego što već godinama griješim zapostavljajući socijalnoznatstvenu analizu istočoevropskoga društva. Jednostavno o tome ne znam dovoljno. Inače bi mi činilo zadovoljstvo da pri tome kažem i gluposti. A sada o Vašem prvom pitanju: ono je vrlo teško, pa ću radije reći nešto o SR Njemačkoj, a tu je jednostavnije kritizirati, nego politički identificirati bilo kakve alternative. Ono što se kritički može vidjeti i što se s mnogo strana već vrlo dobro analiziralo jesu srednjoročne opasnosti neokonzervativne privredne i socijalne politike, koja se provodi na agresivan način u Engleskoj, ne sasvim tako u SAD, i još nešto kolebljivije u SR Njemačkoj. Opasnost se sastoji jednostavno u tome da nastaje segmentirano društvo. Pri tome je, za razliku od 19. i ranoga 20. stoljeća, potlačeni dio društva, prvo, manjina između 10% i 25% i drugo, manjina koja je potpuno suvišna za sve proizvodne ciljeve, koja, dakle, nema uopće prava veta. To su marginalizirane i deprivilegirane grupe, u prvom redu nezaposleni i umirovljenici koje neokonzervativno osiguranje čini sve nesigurnijim, ali, naravno, i mnogi prikriveni akademski krugovi koji ne mogu naći ono mjesto koje traže. Da li će se ti trendovi nametnuti i kojom brzinom, to ovisi o mnogim činiteljima. Za SR Njemačku, koja je, za razliku od SAD, socijalno i etnički vrlo homogena, postoji nada da sindikati ne zastupaju samo interese svojih zaposlenih članova; dakle, dok se radi o našoj vlastitoj djeci, može se pretpostaviti da će biti još protesta, a ne treba potcijeniti da postoji tendencija mentaliteta očuvanja stečenih pozicija većine. Što se tiče lijeve alternative — desnu ne mogu sebi lako predočiti — o njoj ne mogu reći više nego što to možete pročitati u našim inteligentnim novinama. Trenutno je u toku

zanimljiv proces orijentiranja i preorijentiranja u Socijaldemokratskoj partiji, a taj se proces odvija uz raskid, odlazak mladih birača na stranu Zelenih. Ako bi taj raskid potrajao, možemo pretpostaviti da će socijaldemokracija, bez koje se ionako ništa ne može promijeniti u SR Njemačkoj, naučiti razne stvari (učenje je malo pretjeran izraz, to je iz moje osobne perspektive). Naime, prvo, interese svoje biračke baze i baze pristaša, dakle industrijskih radnika u glavnim granama industrije, relativirati spram interesa drugih grupa. I drugo, socijaldemokracija je postizala svoje uspjehe samo uz pomoć administrativne moći koja je demokratski legitimirana. I zato je ona prepustila, primjerice, konzervativcima polje kritike birokracije. O novim socijalnim pokretima moglo bi se još mnogo spekulirati, ali to ne bih želio učiniti.

D. Rodin: *Da li je moderna znanost progutala tradicionalni kapitalizam, tj. je li on apsorbiran od modernog znanstveno-tehničkog razvitka ili je, obrnuto, kapitalizam našao u modernoj znanosti izvanredno sredstvo svoje daljnje ekspanzije?*

J. Habermas: Odgovorit ću posve kratko. Vi znate da znanost ne fetišiziram. Zapravo, nikada nisam dijelio Marcuseovu kritiku znanosti i tehnike. Zato i ne vjerujem da se procesi stvaranja vrijednosti kapitala fuzioniraju sa znanstveno-tehničkim razvojem. Danas se vidi da kapitalističko tržište rada dolazi u problematičnu situaciju zbog mikroelektronskog razvoja. Upravo je u uvjetima socijalne države stupanj masovne nezaposlenosti danas drukčiji fenomen nego dvadesetih godina. I zato nije slučajno da se na osnovi znanstveno-tehničkog razvoja opet diskutira o idejama koje je popularizirao André Gorz, naime razdvajanje zaposlenosti i dohotka. U ovom trenutku nastoji se dokučiti da li se ta ideja može realizirati unutar kapitalističkoga tržišta rada ili bi temeljno osiguranje svih, neovisno o njihovoj zaposlenosti, već prouzročio ukidanje kapitalističkoga tržišta rada.

Z. Posavec: *Aristotel sve umno dijeli u noetičko, dijanoetičko, tehničko, poetičko itd. Čini mi se da Vi u svome posljednjem djelu upotrebljavate pojam racionalnosti u kojemu te razlike, premda ih izvodite samo parcijalno, ne dolaze do izražaja. Molim Vas da mi odgovorite kakav je pojam racionalnosti u osnovi Vašeg teorema, jer o tom pojmu racionalnosti zapravo sve ovisi.*

J. Habermas: Jednodimenzionalnost moga pojma racionaliteta jest jednodimenzionalnost svih modernih pojmova uma, tj. postmetafizičkih. Jer, jednodimenzionalno pojavljuje se takav pojam uma samo onda ako se, s Platonom ili Aristotelom, zadrži jak pojam teorije, tj. pojam teorije koji se od Platona do Hegela još uvijek orijentira na spoznavanje bića u cjelini. Iz toga razloga Hannah Arendt, kao i svi nearistotelovci, pogotovo desni, inzistira na razlici između episteme i fronezisa. Epistema je znanost u jakome teorijskom smislu, a fronezis je samo još mudrost. To ima konzervativne implikacije zato što reduciranje praktičnog uma na mudrost ne ostavlja više umne razloge kojima se bilo koji postojeći oblik života kao cjelina može dovesti u pitanje. U novovjekovlju, dakle od Hobbesa nadalje, odbacuje se — s dobrim razlozima — taj jaki pojam teorije zajedno s metafizikom, ali se sada um u cjelini otklanja u korist razuma. Na to je Kant dao poznati odgovor da se ono umno mora tako shvatiti da se teorijski iskazi, moralni uvidi i estetički sudovi u istoj mjeri smatraju

pristupačnim racionalnom raspravljanju. To znači da nestaje dihotomija između jake teorije i svih ostalih potčinjenih sposobnosti. I sada postoji kontinuum racionaliteta i na tom kontinuumu mogu se praviti razlike. Znamo da se konsensus može prije postići u teorijskim, nego u praktičnim raspravama, još više, naravno, u moralnim nego u estetičkim. Ali, kontinuitet među tim različitim oblicima argumentacije postiže se time što se sve smatra racionalnim, sve ono za što se mogu naći dobri razlozi. Jedni razlozi su, međutim, uvjerljiviji nego drugi.

Pitanje iz publike: *Vaša najperspektivnija ideja jest ideja komunikacijske uspostave društva. Čini mi se da je najbitnije pitanje kako praktički kontrolirati i organizirati komunikaciju. Ispada da komunikacija vlada nama. Ja sam osnovni argument komunikacijskog djelovanja shvatio kao participiranje u ljudskom govoru. Ali taj govor živi samo u komunikacijskoj zajednici. Ne sličiti Vam sve to svojevrsnoj kreativnoj tautologiji ili umnom socijaliziranju socijalizma, odnosno svijeta života?*

J. Habermas: Vi jednostavno imate pravo. Svaka komunikacija ima i svoj sistemski ili organizacijski aspekt. Zato smo i izmislili sredstva masovnoga komuniciranja, ali je još uvijek među njima najdjelotvornija knjiga, jer se preko nje može komunicirati s mnogo više partnera nego »face to face«. Ako postoji jedan predavač, a više od devet slušalaca i manje od dvanaest sati vremena, onda je u funkcionalnom smislu potreban diktatorski način vođenja razgovora, koji oduzima riječ ne samo profesorima nego i predavaču nakon dvije minute. Ali, u zbilji mislim da bi se tako nešto kao političko formiranje volje jednostavno moralo vezati uz strukturu komunikacije i kada se te strukture aktualno realiziraju uvijek iznova samo u malim grupama. Postoji intersubjektivna javnost na višim stupnjevima, u svakom slučaju otkako postoje novine.

Studentsko pitanje: *Što Vas je navelo da prije godinu dana zajedno s Günтером Grassom, Heinrichom Böllom, Petrom Kelly i Gerdom Bastianom potpišete protestno pismo predsjedniku Predsjedništva SFRJ u povodu suđenja šestorici u Beogradu?*

J. Habermas: Sasvim jednostavno. Prema informacijama koje sam dobio o tome slučaju i koje do sada nisu osporene radilo se, barem u nekim od slučajeva, o povredama temeljnih prava koja su, koliko ja znam, garantirana i jugoslavenskim ustavom. Ako me možete podučiti da je taj slučaj posve drukčiji, onda bi moja intervencija bila pogrešna. Do sada su sve moje kolege, pa i zagrebačke, tako shvatile ovaj slučaj.

N. Zakošek: *Zanima me da li je utopija radnoga društva u svome faktičkom obliku, prije svega teorijâ savjeta kako su formulirane početkom ovoga stoljeća u socijalističkome radničkom pokretu, bila vrijedna ozbiljenja i da li je imala šansu da se realizira?*

J. Habermas: Bio sam i sâm pristaša te ideje do sedamdesetih godina, ali danas mislim da je ideja neposrednog samoupravljanja vezana uz određeni stupanj kompleksivnosti privrednog sistema i poduzetnika. Moram priznati da

sam se, sa stanovitim bolom, argumentima teorije sistema, više ili manje, uvjario što se hoće tim oblikom socijalizma, naime da se potčinjavanje osnovnih ekonomskih odluka demokratskim ciljevima ne postiže ako se ekonomija u cjelini iznutra potčinjava načelima demokratskog formiranja volje. Vjerujem da bi se još i danas modeli demokracije savjeta mogli ostvariti kada bi se bilo spremno tu ekonomiju u visokoj mjeri decentralizirati. Mislim da je to neekonomično i stoga ne vrlo uvjerljivo. Ali, i najbolje ideje imaju svoje historijske konstelacije i svoje historijsko vrijeme. Uvijek je teško, s obzirom na povijest, reći nešto kontrafaktičko, ali ne uviđam zašto se tako nešto nije pokušalo, primjerice, 1905. u Rusiji ili 1870. u Njemačkoj.

M. Uzelac: *Priznali ste kao svoju grešku zapostavljanje socijalnoznanstvene analize zemalja takozvanoga realnog socijalizma. Mislite li to ozbiljno? Zašto ste zapostavili tu analizu?*

I. Prpić: *Da li je to zato što su kategorije Vaše teorije neprimjenjive na predmet ili zato što predmet nije vrijedan Vaše analize?*

J. Habermas: Ne, to bi bilo, naravno, besmisleno. Žao mi je, ali morao bih dati psihologijsko objašnjenje, nema objašnjenja iz same stvari. Jedino mogu uputiti na općenitiji motiv. Godine 1945. imao sam petnaest godina i odrastao sam naspram stvarnosti DR Njemačke. Ako se u vlastitoj kulturi promatra autoritarna socijalistička izgradnja, koju je usmjeravala pobjednička sila Sovjetski Savez, onda se vidi posve intuitivno, prije svake analize, da se mnogo toga gubi od onoga što jednostavno spada u socijalizam. Nikada nisam shvatio to da se žele naslijediti kapitalističke razvijene proizvodne snage, ali ne i rezultati građanskoga emancipacijskog pokreta, tj. demokratske ustanove države. To nije objašnjenje, to je samo motiv. Taj sud ili predrasuda, kako hoćete, s kojim se odrastalo kao mladi Nijemac u ono vrijeme, razvio je kasnije u meni pretpostavku da birokratski socijalizam sovjetskoga tipa nije preuzeo, tako reći, predvodničku funkciju najrazvijenijih kapitalističkih društava i da zato, ako se upravo sve više i više uči marksistički promatrati stvari, možda postoje dobri razlozi da se najprije analiziraju i onako teški problemi kod kuće. S druge strane, funkcioniranje našega društva neće se, na kraju, zaista shvatiti ako nisu jasne interakcije s drugim i trećim svijetom i svim drugim međusvojsstvima, kojima pripada, možda, i Jugoslavija. I utoliko je to zaista greška i zapuštanje. Ali, ja se jednostavno zauzimam za previše stvari.

Z. Posavec: *Ovdje postoji očito veliki interes za Vaše mišljenje i nemojte dopustiti da Vas opet toliko dugo čekamo!*

J. Habermas: Dopustite da kažem kako me je vrlo obradovala ova izvanredno živa diskusija i vidim da je komunikacijski um na Politološkom fakultetu na djelu.*

* *Politička misao* objavljuje predavanje što ga je prof. Jürgen Habermas održao na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu 15. listopada 1985, kao i raspravu što je uslijedila nakon izlaganja.